

```

                i i i
                l l l
                l l l
v v v   v v v   i i i   s s s s s   u u u   u u u   e e e e e   l l l   e e e e e
v v v   v v v   i i i   s s s s s s s   u u u   u u u   e e e e e e e   l l l   e e e e e e e
v v v   v v v   i i i   s s s s s s s   u u u   u u u   e e e e e e e   l l l   e e e e e e e
v v v   v v v   i i i   s s s   s s s   u u u   u u u   e e e   e e e   l l l   e e e   e e e
v v v   v v v   i i i   s s s s   u u u   u u u   e e e   e e e   l l l   e e e   e e e
  v v v v v v   i i i   s s s s s   u u u   u u u   e e e e e e e   l l l   e e e e e e e
    v v v v v   i i i   s s s s   u u u   u u u   e e e e e e e   l l l   e e e e e e e
      v v v v   i i i   s s s   s s s   u u u   u u u   e e e   l l l   e e e
        v v v   i i i   s s s s s s s   u u u u u u u   e e e e e e e   l l l   e e e e e e e
          v v   i i i   s s s s s s s   u u u u u u u   e e e e e e e   l l l   e e e e e e e
            v   i i i   s s s s s   u u u u u   e e e e e e   l l l   e e e e e e e

```

ë ë ë ë i i i

```

p p p p p p   o o o o o   ë ë ë ë ë   z z z z z z z   i i i   e e e e e
p p p p p p p   o o o o o o o   ë ë ë ë ë ë ë   z z z z z z z   i i i   e e e e e e e
p p p p p p p   o o o o o o o   ë ë ë ë ë ë ë   z z z z z z z   i i i   e e e e e e e
p p p   p p p   o o o   o o o   ë ë ë   ë ë ë   z z z z   i i i   e e e   e e e
p p p   p p p   o o o   o o o   ë ë ë   ë ë ë   z z z z   i i i   e e e   e e e
p p p   p p p   o o o   o o o   ë ë ë ë ë ë ë   z z z z   i i i   e e e e e e e
p p p   p p p   o o o   o o o   ë ë ë ë ë ë ë   z z z z   i i i   e e e e e e e
p p p   p p p   o o o   o o o   ë ë ë   z z z z   i i i   e e e
p p p p p p p   o o o o o o o   ë ë ë ë ë ë ë   z z z z z z z   i i i   e e e e e e e
p p p p p p p   o o o o o o o   ë ë ë ë ë ë ë   z z z z z z z   i i i   e e e e e e e
p p p p p p   o o o o o   ë ë ë ë ë   z z z z z z z   i i i   e e e e e e e
p p p
p p p

```

schweigen schweigen schweigen
 schweigen schweigen schweigen
 schweigen schweigen
 schweigen schweigen schweigen
 schweigen schweigen schweigen

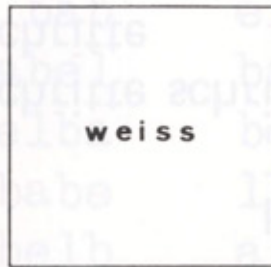
 w w
 d i
 n n n
 i d i d
 w w

1
 het gedicht hierboven is niet
 alleen een gedicht uit de
 begintagen van de concrete
 poëzie (het is in 1954 in
 Duitsland gemaakt door de in
 Bolivia geboren Eugen
 Gomringer), maar geeft ook
 programmatisch aan wat
 concrete poëzie wil: een zo
 beknopt mogelijk gebruik van
 woorden.

s a u
 a u s
 u s a

3
 concrete poëzie helpt overeen-
 komsten in de taal te
 ontdekken die men anders niet
 zo snel ziet: woorden die
 bepaalde letters gemeen
 hebben en die daardoor een
 typografische vondst mogelijk
 maken (en zo een bepaalde
 mening treffend duidelijk
 kunnen maken).

2
 Het vorige gedicht toont aan
 dat woorden vaak ont-
 reikend zijn: de echte 'stilte'
 heeft in het midden plaats;
 de woorden 'om'-schrijven
 alleen de betekenis. nu zien
 we, als we maar af willen
 stappen van het van links naar
 rechts en van boven naar
 beneden lezen, dat woorden
 ook tot veel in staat zijn:
 alle draaiingen van de wind
 zijn in deze 'konstellatie'
 gevangen.

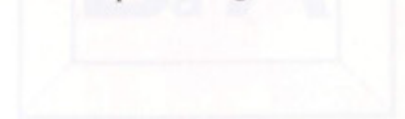

beba coca cola
babe cola
beba coca
babe cola caco
caco
cola
cloaca

9

een zeer vroeg braziliaans
 gedicht. een handjevol
 woorden is voldoende om een
 reclamezin (drink coca cola)
 in het tegendeel te veranderen.
 cloaca is samengesteld uit
 dezelfde letters als coca cola.
 beba betekent drink, babe is
 slobberen, cola betekent lijm,
 caco = stukken en cloaca =
 riool.

10
 de konkrete dichter is een
 combinatie van schrijver en
 schilder: hij gebruikt de
 woorden van de schrijver in
 de ruimte van de schilder.
 acht woorden zijn zo
 voldoende om een heel
 landschap weer te geven.

blue sky

green sea

white wave

yellow sand

já :ty já :ty já :ty já :ty já!
 já :ty já :ty já :ty já? tyty!
 já? ty! já? ty! já? ty! ty!
 já! já! já! ty? já! ty? já!
 ty ty! ty ty! ty ty ty! já?
 já! já! já! ty? já? ty? ty?
 já? já? ty ty ty! já :ty já!
 já :ty já :ty já :ty já :ty já!
 já?! já??!! ty! ty! tytyty!
 já? tytytytytyty!!!!!!

schnitte schnitte
 schnitte schnitte

blut

schritte schritte
 schritte

12
 ook dit gedicht zou gesproken
 kunnen worden. de overeen-
 komst tussen schnitte (snij, snij,
 snij, snij) en na het onver-
 wachte 'bloed': schritte (stap,
 stap, stap) wordt prachtig
 uitgebuit.

11
 twee woorden en wat letter-
 tekens geven 'ruzie' weer.
 já = ik, ty = jij. een gedicht
 als dit zou eigenlijk gesproken
 moeten worden. veel concrete
 dichters maakten klankge-
 dichten die uitgevoerd kunnen
 worden. vaak spelen klanken
 hierbij een grotere rol dan
 woorden. men hield zich bezig
 in het 'grensgebied' van de
 taal.

zand zand zand
 zand zand zand
 zand zand zand

zee zee zee zee
 zand zand zand
 zand zand zand

zee zee zee zee
 zee zee zee zee
 zand zand zand

zee zee zee zee
 zee zee zee zee
 zee zee zee zee

zee zee zee zee
 zee zee zee zee
 zand zand zand

zee zee zee zee
 zand zand zand
 zand zand zand

zand zand zand
 zand zand zand
 zand zand zand

13
 het is mogelijk om koupletten
 te gebruiken, net als bij
 'gewone' poëzie, om zo een
 gebeuren, een proces te laten
 zien. elke strofe geeft zo een
 'stap' weer. dit gedicht kun
 je eigenlijk steeds weer opnieuw
 lezen. het is 'oneindig', net als
 eb en vloed.

Apfel Apfel Apfel Apte
 pfel Apfel Apfel Apfel Apfel A
 fel Apfel Apfel Apfel Apfel Apfe
 Apfel Apfel Apfel Apfel Apfel Apt
 pfel Apfel Apfel Apfel Apfel Apfel
 Apfel Apfel Apfel Apfel Apfel Apfe
 pfel Apfel Apfel Apfel Apfel Apfel A
 Apfel Apfel Apfel Apfel Apfel Apfe
 pfel Apfel Apfel Apfel Apfel Apfel/
 \pfel Apfel Apfel Apfel Apfel Apf
 el Apfel Apfel Apfel Wurm Ap
 'fel Apfel Apfel Apfel Apfel/
 'pfel Apfel Apfel Apfel A
 'pfel Apfel

17
 het kijken is hier erg belang-
 rijk. er moet even 'doorge-
 beten' worden om het
 verborgene te ontdekken.
 maar er is nog iets gebeurd:
 er is een duidelijke vorm in de
 tekst gekomen: een overgangs-
 fase van concrete naar visuele
 poëzie.

18
 niet alleen woorden, ook
 zinnen kunnen in een bepaalde
 vorm weergegeven worden.
 de kunst zit hem in het vinden
 van verrassende combinaties.
 dat geldt trouwens voor alle
 concrete poëzie: niet oude
 vondsten herhalen maar
 nieuwe mogelijkheden
 ontdekken.

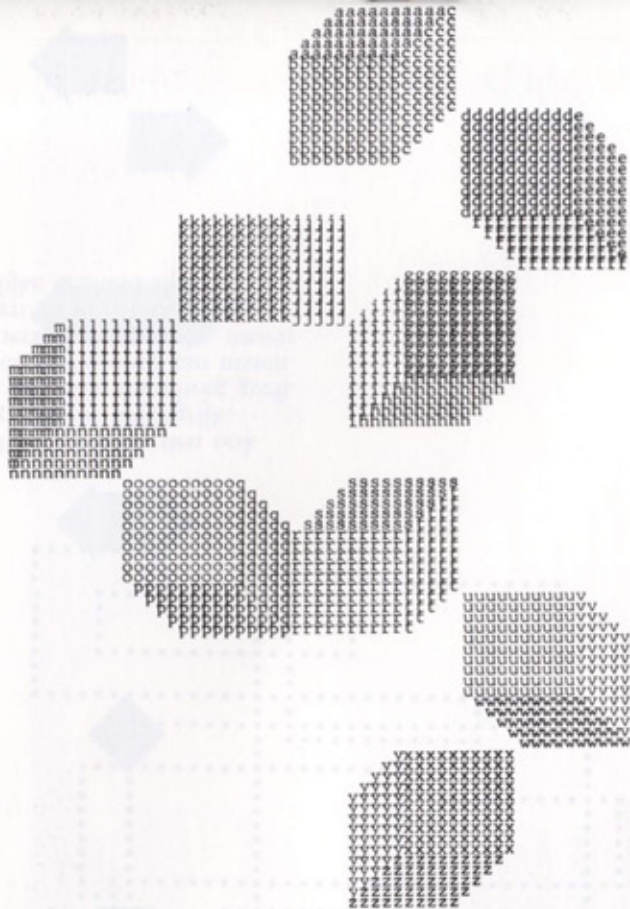
ecke Ste
 ein dein
 hwert. Schwert Schwe
 der wieder wieder w
 n an an an an an a
 seinen seinen seinen seinen seinen n an
 latz Platz Platz Plat

Denn Denn Denn Denn Denn Denn Denn
 die die die die die die die die die die
 zum zum zum zum zum zum zum zum zum
 ert Schwert Schwert Schwert Schwert Sc
 en greifen greifen greifen greifen g
 'sollen' sollen' sollen' sollen' sollte
 durchs durchs durchs durchs durc
 Schwert Schwert Schwert Schwer
 umkommen umkommen umkommen u

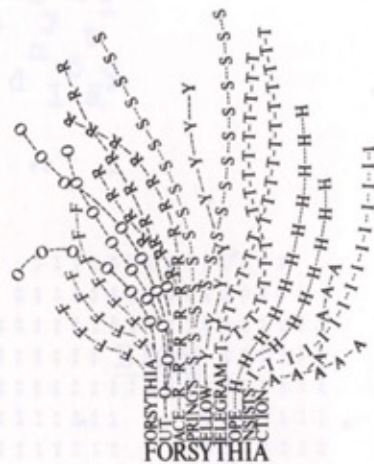
19

de visuele zijde van de letter speelt in dit soort gedichten een grote rol. dit wordt zeer duidelijk aangetoond in dit gedicht dat een eerbewijs is aan de bekende 'blokjeskunstenaar' vasarely.

20

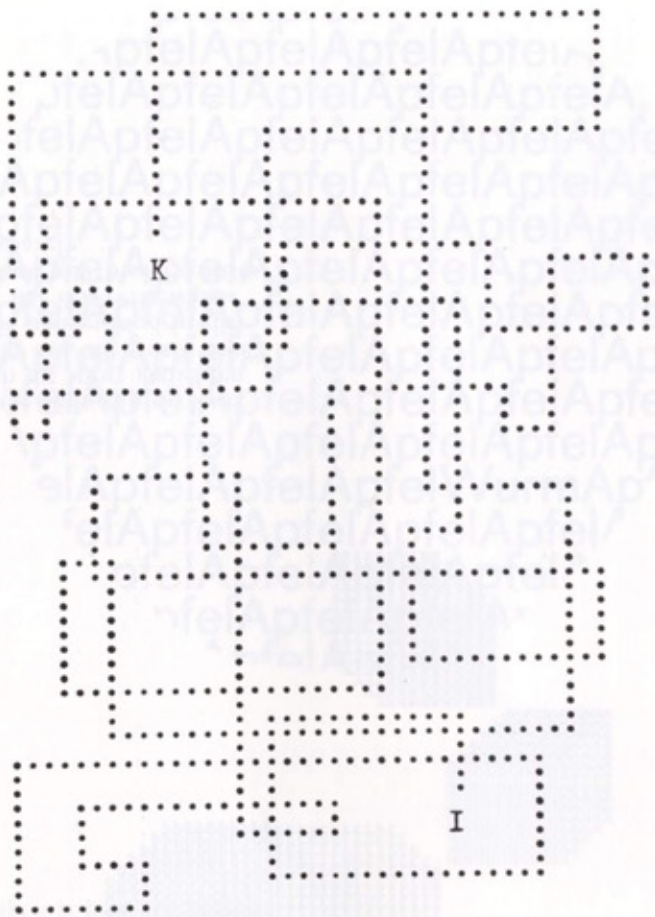
men kan ook een bloem weergeven. de verschillende letters zijn tevens beginletters van andere woorden, de streepjes zijn morse-'vertalingen' van de diverse letters.

letterlijk

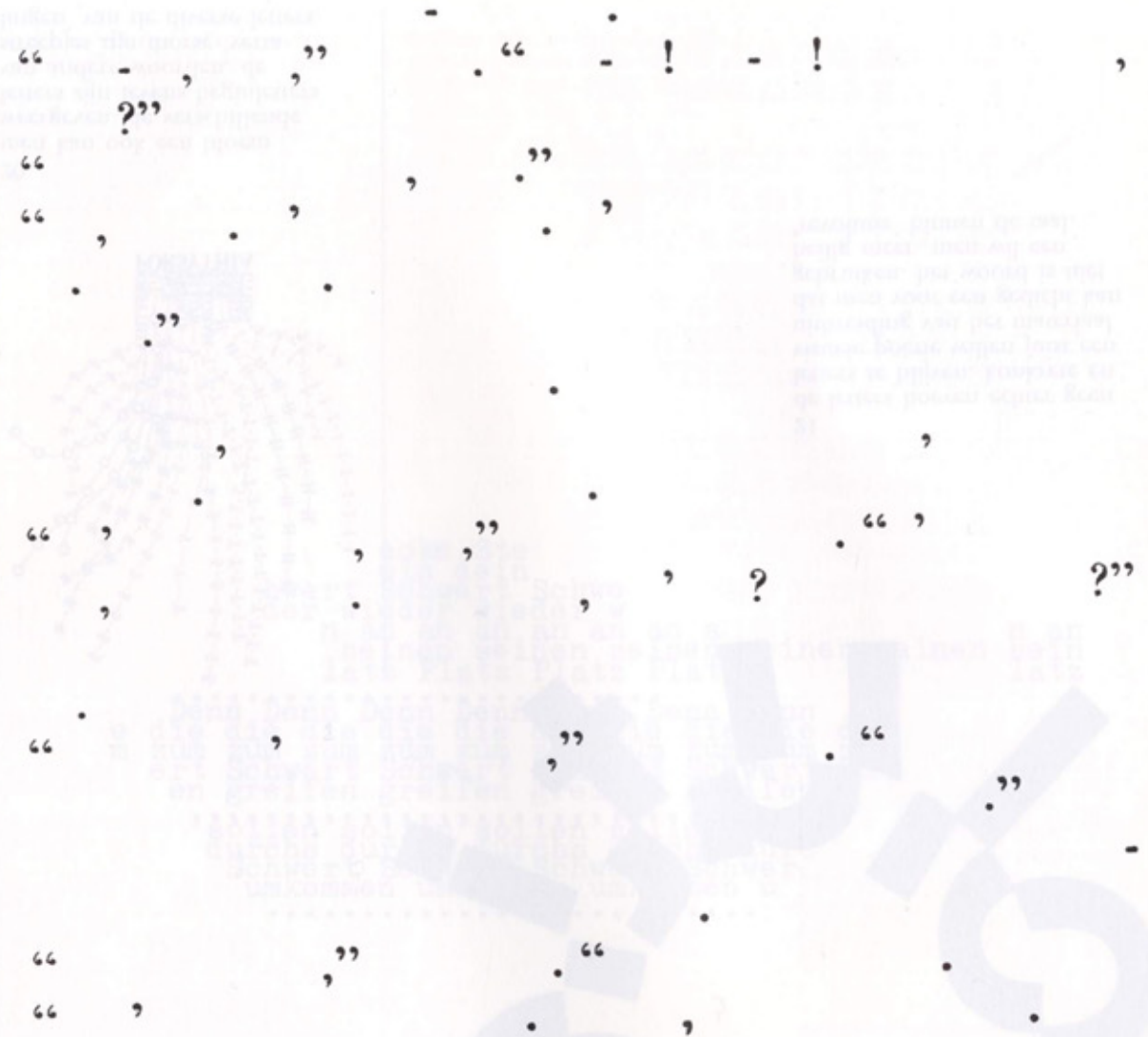
21

de letters hoeven echter geen letters te blijven. concrete en visuele poëzie willen juist een uitbreiding van het materiaal dat men voor een gedicht kan gebruiken. het woord is niet heilig meer. men wil een 'revolutie' binnen de taal.

22

behalve letters worden ook andere tekens belangrijk: de gestippelde dwaalweg geeft hier de verbinding aan tussen de uitersten in de mens, tussen de i en de k, die samen de uiterlijke eenheid zijn.

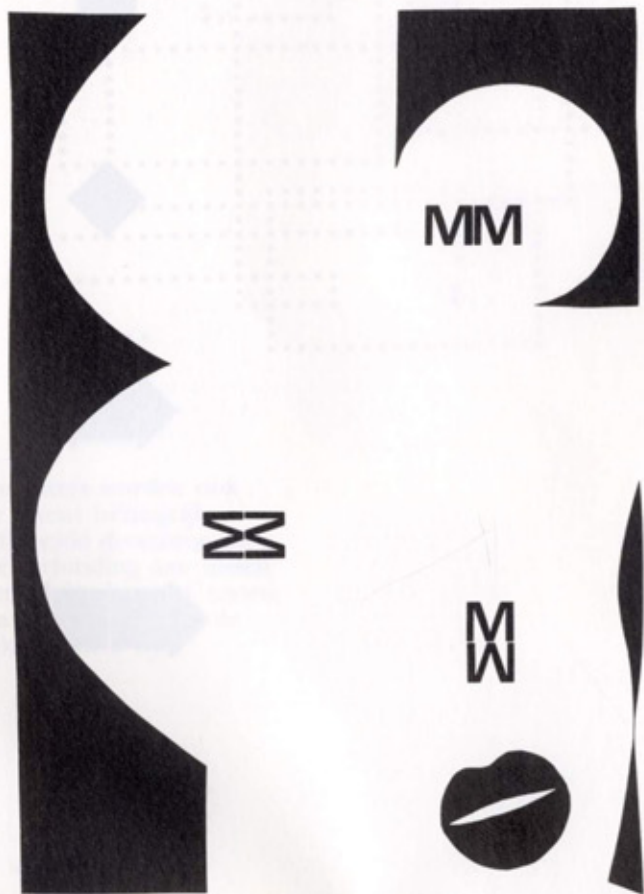

23

de leestekens hierboven maken het een ieder mogelijk een eigen verhaal in te vullen. ettelijke mogelijkheden passen in deze gegeven structuur. dit gedicht houdt zich, evenals de twee volgende, bezig met de mogelijkheden van menselijke communicatie.

26

nu wordt een belangrijke stap gedaan: behalve letters worden grafische symbolen gebruikt. de dichter gaat het gebied van de tekenkunst binnen en betreft tekenkundige dingen in zijn gedicht. de visuele poëzie heeft zijn intrede gedaan.

27

er wordt gespeeld met overeenkomsten tussen getekende dingen en woorden. hier een ineenvlechting van piano-toetsen en de naam van een bekend jazz-pianist, thelonius monk.

28

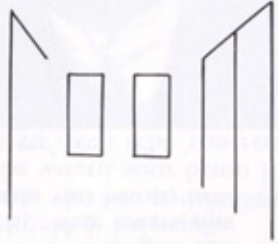
een dichterlijke impressie van londen. het beeld van het woord smelt samen met het beeld van de stad. het zou een ideale advertentie kunnen zijn: concrete en visuele poëzie vertonen af en toe overeenkomsten met wat reclamemensen of makers van spotprenten doen.

29

de letters van een woord zijn vaak een uitgangspunt. hier worden ze door een kleine ingreep veranderd in de tralies die kenmerkend zijn voor het begrip gevangenis.

hier worden de letters van het woord 'room' (engels voor kamer) gebruikt om in perspectief deze ruimte weer te geven.

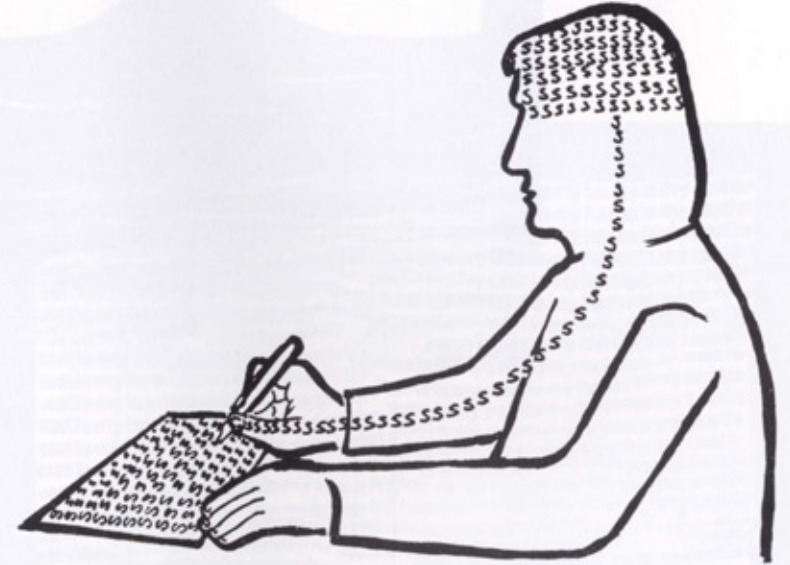

31

half woord, half tekening, is het wel een paard? (het zou ook een centaur, half paard, half mens kunnen zijn).

het materiaal waaruit een gedicht kan bestaan is weer uitgebreid. de thema's blijven echter vaak hetzelfde: wat is eigenlijk taal, wat is de relatie tussen de letters op het papier en de denkbeelden in ons hoofd. wat zijn de mogelijkheden en onmogelijkheden van de menselijke kommunikatie?

33

de stap van getekende letters naar van materialen gemaakte letters is eigenlijk heel vanzelfsprekend. dit is een samengebonden geheel van de letters p, o, e en m (engels voor gedicht). deze letters zijn gemaakt van beton; het engelse woord voor beton is 'concrete'. een echt 'concrete poem' dus.

34

omdat het echter, wat het uiterlijk betreft, weinig overeenkomst heeft met de eerste 16 gedichten kunnen we het beter een 'visueel' gedicht noemen. concrete gedichten bestaan alleen uit letters, visuele gedichten uit letters en andere elementen. hieronder zien we dat niet alleen de woorden, maar ook de omgeving waarin men de woorden plaatst belangrijk zijn.

35

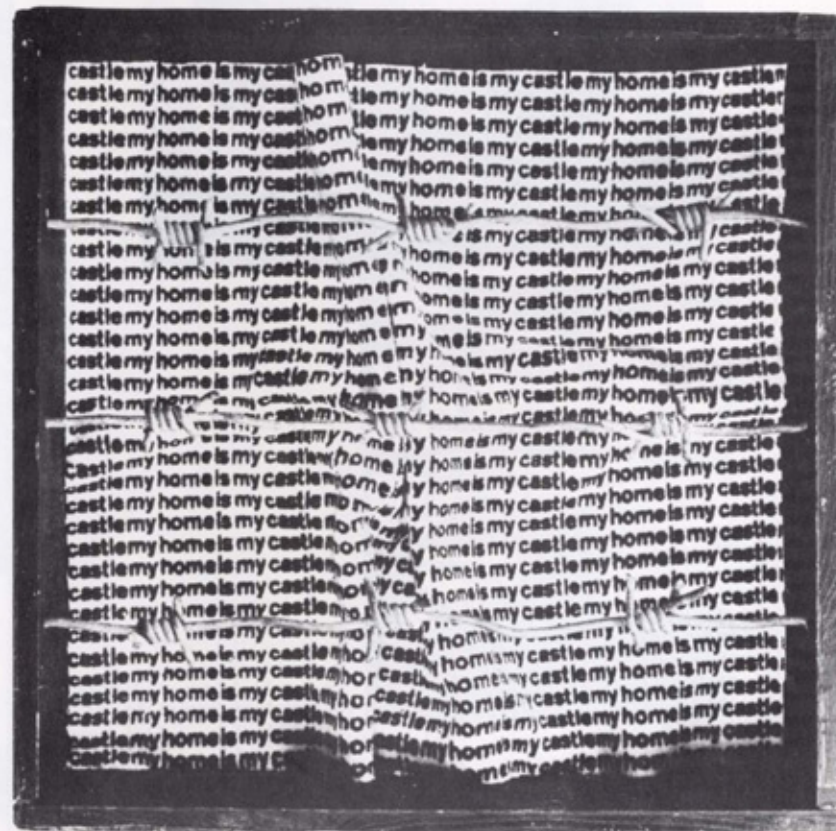
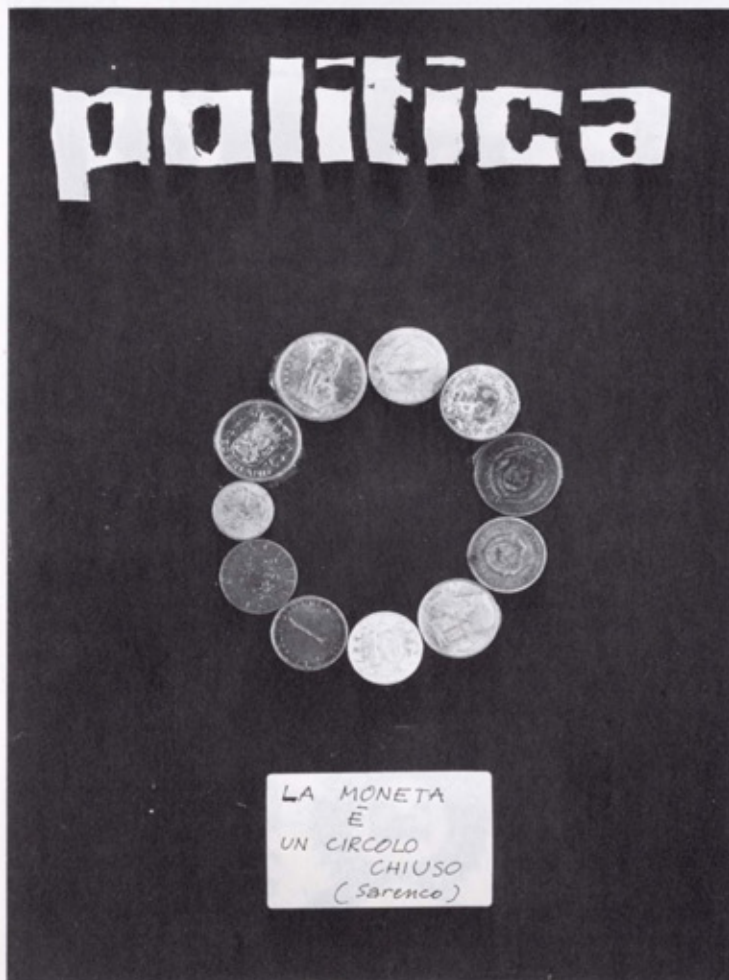
ook in de visuele poëzie kan de dichter zich vereenzelvigen met de ridder die een tegenstander, in dit geval de taal (beter nog: de lettergebonden taal) te lijf gaat.

37
de vooral in italië bekende 'poesia visiva' heeft zich hierop gekoncentreerd. het gedicht hieronder brengt tot uitdrukking dat in de politiek het geld een gesloten systeem is. heb je het niet, dan kom je er niet tussen.

36
een blik op onze consumptie-
maatschappij. we hebben
steeds meer ruimte nodig voor
de dingen die we niet meer
willen hebben. visuele poëzie
kan ook gebruikt worden om
zich op te stellen tegen
bepaalde ontwikkelingen in
de samenleving.

38
de tekst luidt: my home is my
castle. dit objekt toont aan
dat dit engelse gezegde kan
leiden tot ongezonde
toestanden: als je prikkeldraad
nodig hebt om de buitenwereld
weg te houden ben je op het
verkeerde pad.

39

een woord in beeldvorm: op deze wijze is het mogelijk een interpretatie van de betekenis van het woord met het woord zelf te laten samensmelten. een variant van 'een beeld in woordvorm' zoals bij afbeelding 18.

40

een volgende stap: een beeld in beeldvorm! de afnemende kwaliteit van fabrieksbrood wordt gekombineerd met de afnemende waarde van de dollar.

41

zoals concrete poëzie logisch uitloopt in klankpoëzie, kan visuele poëzie in handelingspoëzie resulteren. een voorbeeld van zo'n poëtische actie zien we hier. de dichter combineert deeltjes zand, verzameld van over de gehele wereld. wanneer hij het schudt creëert hij 'mondiale' grond: 'interzand'.

44

het landschap kan worden betrokken in deze poëzie. een soort 'woord-standbeeld' fungeert als 'boek' waarin je de altijd andere wolkenformaties (cloud is engels voor wolk) kunt 'lezen'.

45

dit soort poëtische akties speelt zich af in het grensgebied tussen poëzie en toneel. is het hier de dichter die zich 'god' voelt of wijst hij op het goddelijke in het altijd wisselende landschap?

46

deze 'smaakmaker' toont aan dat woorden niet nodig zijn in een visueel gedicht. dit duy(vi)s-nootje wordt door de meeste mensen uit zijn dop (de tv) gehaald en smakelijk gekonsumeerd.

47

autopsie, dit betekent lijkschouwing, is hier het uitgangspunt. zelfonderzoek als basis voor veel gedichten is ook voor visuele dichters een noodzaak. ze trachten echter hun ideeën steeds anders te 'verwoorden' door 'op zoek te blijven naar nieuwe uitdrukkingmiddelen.

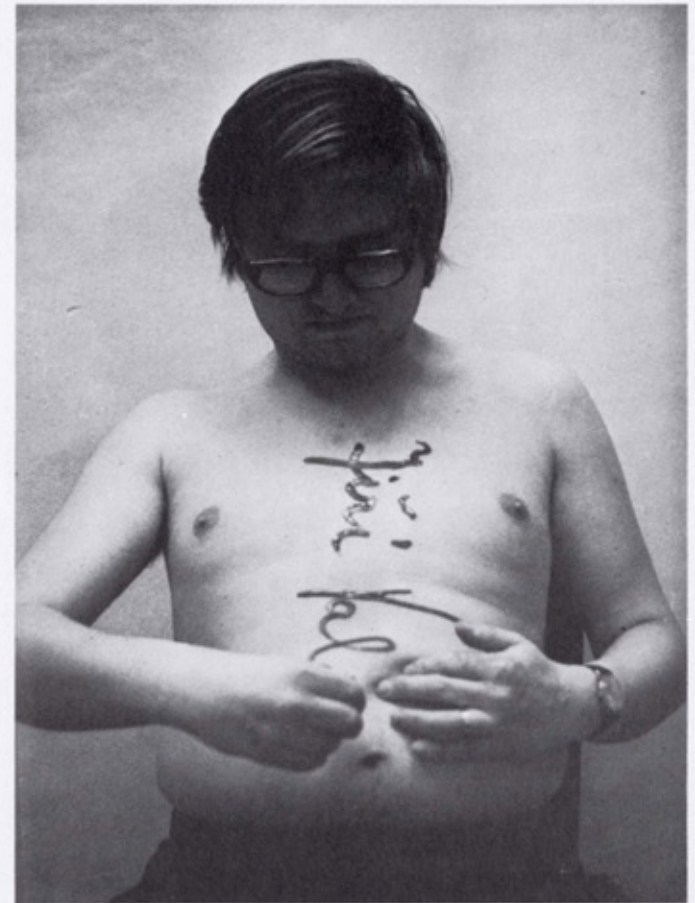
49

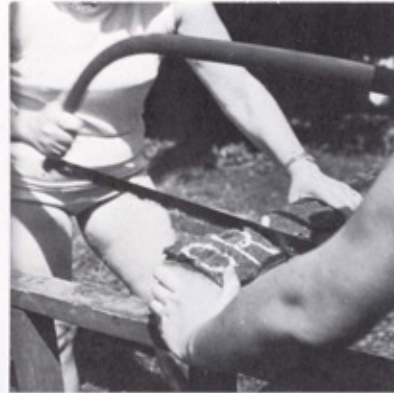
zelfsignering, een benadrukken van de bron van poëzie: de maker ervan. het gedicht bestaat uit zijn rangschikking van materialen.

48

dit gedicht heet 'extension' (verlenging). de boeken worden gebruikt om het mogelijk te maken te blijven staan. ze zijn het verlengstuk tussen het hoofd en de omgeving dat ons, alhoewel soms in een niet al te gemakkelijke positie, kan staande houden.

50
het laatste gedicht toont
deze materialen: de visuele
dichter geeft met behulp van
woord én beeld zijn visie op
de werkelijkheid. zoals hier het
zichtbaar maken van het
'afbrokkelen' van het
geheugen. (memory).

lijst van afbeeldingen

- 1 eugen gomringer: schweigen
- 2 eugen gomringer: wind
- 3 hansjörg mayer: sau aus usa
- 4 ladislav novák: individualist
- 5 seiichi niikuni
- 6 paul de vree: op treden af
- 7 timm ulrichs: stets
- 8 heinz gappmayr
- 9 décio pignitari
- 10 nicholas zurbrugg: seascape

- 11 josef hirsal en bohumila grögerova
- 12 gerhard rühm
- 13 robert joseph: eb en vloed
- 14 hans clavin: babel
- 15 maarten mourik: familiefoto
- 16 claus bremer
- 17 reinhard döhl: apfel
- 18 claus bremer
- 19 alan riddell: homage to vasarely
- 20 mary ellen solt: forsythia

- 21 paul de vree: revolutie
- 22 vaclav havel: vervreemding
- 23 carl f. reuterswärd: uit 'prix nobel'
- 24 luiz angelo pinto
- 25 helmut zenker: der sonntag
- 26 hans clavin: i.m. marilyn monroe
- 27 paul de vree: jazz
- 28 paul de vree: london
- 29 peter meijboom: jail
- 30 u. g. stikker: room

- 31 michael wulff: pferd?
- 32 peter meijboom: thinking≠ writing
- 33 pieter mol: concrete poem
- 34 herman damen: s.o.s.
- 35 jean-françois bory
- 36 lucia marcucci: a/b/c/d...
- 37 sarenco: politica
- 38 gerd scherm: objekt-gedicht
- 39 g. j. de rook: geweld
- 40 herman damen: kingkorn
- 41 robert joseph: inter-zand

- 42 pier van dijk: het regent bakstenen
- 43 g. j. de rook: koel de woorden
- 44 ian hamilton finlay
- 45 alain arias-misson: g-d
- 46 herman damen: smaakmaker
- 47 ludo frateur: autopsie
- 48 sigurdur gudmundsson: extension
- 49 jiri valoch: selbtsignatur
- 50 jiri valoch: memory

*een informatief boekje,
verzorgd door gerrit jan de rook,
ter begeleiding van de
tentoonstelling 'visuele poëzie'.*

*de tentoonstelling werd
samengesteld in opdracht van het
ministerie van cultuur,
recreatie en maatschappelijk werk
en werd voor presentatie gereed
gemaakt door de nederlandse
kunststichting.*

visuele poëzie

*uitgave:
de nederlandse kunststichting
oostelijke handelskade 29,
postbus 1258 amsterdam
telefoon 020-22 04 14*

*grafische vormgeving: brinkman,
spelbrink, ros en smitshuijzen, gun,
amsterdam*

*druk: samsom-sijthoff,
alphen aan den rijn*